

Dečak ili Devojčica ili Osoba?¹

- Specifičnosti pravnog položaja interseks dece -

***Apstrakt:** U svim kulturama i društvima uvek kada na svet dođe novorođenče postavlja se isto pitanje: dečak ili devojčica? Iako je to pitanje u suštini iskreno i nevino, ono je i indikativno jer pokazuje tu čvrstu liniju koja razdvaja društveno priznate polove, muški i ženski, kao dve isključive kategorije i pokazuje koliko je ograničeno razumevanje roda i pola. Pol dodeljen na rođenju vrlo brzo nakon rođenja postaje pravna i društvena činjenica i predstavlja identitetsko svojstvo fizičkog lica koje ga prati tokom čitavog života. Dok značaj dodeljenog pola ne predstavlja nikakav problem za većinu ljudi, on ipak stvara veliki problem onima koji se ne mogu uklopiti u jednu od dve ponuđene kategorije "Muško" ili "Žensko". Većinsko društvo obično ne prepoznaje osobu koja nije pripadnik jednog od dva pola, pa kao posledica toga nastupa okolnost da interseks osobepored toga što ne mogu u punom obimu a nekad i uopšte da uživaju osnovna ljudska prava garantovana brojnim međunarodnim dokumentima, bivaju podvrgavana nizu ireverzibilnih operacija, tzv. postupku normalizacije pola (sex normalizing procedures), koji se sprovodi odmah po rođenju ili tokom najranijeg detinjstva interseks osobe, sa ciljem, da se polni organi definišu u skladu sa polnim karakteristikama jednog od dva priznata pola. Da li su te operacije neophodne i medicinski opravdane, na koji se način vrše, u kojoj meri se poštuju osnovna ljudska prava interseks dece i kako se sa tim pitanjima nose zemlje članice EU, neke su od tema kojima će se ovaj rad baviti.*

Ključne reči: interseks, deca, rod, pol, identitet, operacije normalizacije pola.

1. Uvod

Binarne klasifikacije pola i roda sveprisutne su u našem društvu i omogućavaju nam da razumemo i organizujemo svet oko nas. Klasifikacija ljudskih bića u dve kategorije muški- "M" i ženski- "Ž" i upisivanje tih kategorija u lična dokumenta svakog pojedinca, izlaže sve druge osobe koje se ne uklapaju u jednu od dve postojeće kategorije povredi osnovnih ljudskih prava. Među takvim osobama, interseks osobe su posebno ugrožene. Stereotipi zasnovani na pretpostavljenoj dihtomiji roda, kao i medicinske definicije muškog i ženskog

---

* Autorka je docentkinja na Pravnom fakultetu Univerziteta UNION u Beogradu.

¹Naslov je preuzet iz publikacije koja se bavi izazovima u okviru ljudskih prava sa kojima se suočavaju interseks osobe a koju je maja 2014. godine objavio Komesar za ljudska prava Saveta Evrope. Publikacija je u celosti dostupna na: <http://www.coe.int/hu/web/commissioner/-/a-boy-or-a-girl-or-a-person-intersex-people-lack-recognition-in-euro-1>, 11.03.2016.

tela, dovele su do formiranja specifične medicinske prakse koja se ogleda u obavljanju rutinskih hiruških intervencija na interseks deci i to čak i onda kada zakonski zastupik interseks deteta nije adekvatno ni obavešten o samoj medicinskoj intervenciji, niti je na nju dao svoj pristanak, kao i kada su intervencije koje se vrše, više kozmetičke, nego terapijske prirode i medicinski zaista indikovane.² Skrivanje i sramota roditelja zbog rođenja deteta koje je drugačije, stid i strah zato što dete ima atipično telo, stvorili su klimu u kojoj se ovakve operacije obavljaju decenijamaa pitanje ljudskih prava same dece ni ne pominje. I danas evropsko društvo u velikoj meri nije svesno okolnosti u kojoj žive interseks deca. Međutim, zahvaljujući pionirskom radu velikog broja udruženja³ interseks osoba, međunarodnim organizacijama koje se sve više uključuju u rešavanje problema koje interseks osobe svakodnevno imaju, postepeno se formiranju standardi poštovanja osnovnih ljudskih prava interseks lica jerpravo na polni identitet aspekt je ličnog prava na identitet, pravo čoveka da bude tretiran onakvim kakav jeste, tj. u skladu sa polom kom oseća da pripada (u skladu sa svojim polnim identitetom).⁴

2. Kako razumeti pojam *interseks*?

Kako bi se razumeo koncept varijeteta polnih i rodnih identiteta važno je na prvom mestu podvući razliku između pola i roda. U mnogim propisima u kojima se koristi pojam "pol" zakonodavac misli na jednu od dve alternativne i nedvosmislene kategorije "muški" ili "ženski". Zakonodavac međutim ne kaže koja svojstva čine čoveka "muškarcem" ili "ženom", pa se zato smatra da pojmovi "muškarac" i "žena" nisu pravni nego medicinski i biološki pojmovi.⁵ Pol primarno upućuju na biološku različitost kod muškaraca i žena vezanu za telesne karakteristike, dok rod uključuje i sociološki aspekt razlikovanja muškog i ženskog roda, kao dopunu uz biološki aspekt, i služi da odredi društvenu ulogu i značenje pola.⁶

Pojam *interseksualnost* u medicini se prvi put spominje u 19. veku, iako je kao pojava prisutna od davnih vremena.⁷ U medicini i nauci ranije su korišćenitermini hermafroditizam i

---

²Svi izrazi koji se u daljem tekstu koriste u muškom rodu, obuhvataju iste izraze u ženskom rodu.

³Neka od aktivnijih udruženja za zaštitu interseks lica: The Intersex Society of North America (ISNA) - www.isna.org ; Gayten LGBT - <http://www.transserbia.org>; OII Australia – www.oii.org.au, ILGA-Europe - www.ilga-europe.org .

⁴Vladimir V. Vodinelić, Građansko pravo, Uvod u građansko pravo i Opšti deo građanskog prava, 2.izmenjeno i dopunjeno izdanje, str.380 i 381.

⁵ Radišić, J., 2008, *Medicinsko pravo*, II prerađeno i dopunjeno izdanje, Beograd, str. 124.

⁶*Ibid.*

⁷ Vidi o interseksualnosti veb sajt LGBT zajednice BiH na: <http://lgbt.ba/interseksualnost/> kao i: Dan Christian Ghattas, Human Rights between the Sexes A preliminary study on the life situations of inter* individuals , Heinrich Böll Foundation, 2013, dostupno na: http://www.boell.de/sites/default/files/endif_human_rights_between_the_sexes.pdf , 25.03.2016.

pseudohermatofroditizam koji sedanas smatraju arhaičnim i pogrdnim.⁸ U tom periodu, interseksualnost nije podrazumevala medicinske procedure normalizacije pola poput hirurških zahvata i hormonalne terapije koje je inicirala moderna medicina.⁹ Tek pedestih godina 20. veka tim ugledne bolnice Johns Hopkins u Baltimoru (*The Johns Hopkins Hospital*), predvođen kliničkim psihologom Džonom Monejom (*John William Money*), krenuo je sa zagovaranjem ranih medicinskih intervencija, uključujući genitalnu hirurgiju i hormonalne terapije na deci sa interseks karakteristikama smatrajući ih neophodnim i jedino efikasnim u cilju normalnog razvoja deteta.¹⁰ U svetlu duboko ukorenjenih, negativnih, stavova prema homoseksualnim licima u to doba, glavni cilj bio je da se kod interseks deteta svaka fizička atipičnost i nejasnoća, vezana za pol, ukloni, kako bi se smanjila ili iskorenila mogućnost eventualne homoseksualnosti interseks deteta. Zbog uverenja da je teže hirurški kreirati dečaka nego devojčicu, većini interseks dece nametan je ženski pol i rod, te su bila podvrgavana dugogodišnjim hirurškim, endokrinološkim i psihoterapeutskim intervencijama. Cilj je bio kreirati stabilnu i *normalnu* osobu, usklađenog pola, roda i heteroseksualne orijentacije. O dobrobiti i najboljem interesu interseks osoba nije se vodilo računa. Monej je zagovarao određivanje pola pre 18. meseca starosti deteta, međutim, vremenom se pokazalo da *nametanje pola i roda* može po dete imati kobne posledice.¹¹

Kada se govori o pojmu "pol" uglavnom ćemo govoriti o fizičkim karakteristikama pola osobe. "Pol" obuhvataju i drugi aspekti koji uključuju "polne hromosome" X i Y hromosome, "polne reproduktivne organe" (jajnici, testisi, klitoris, vagina, penis, itd.).¹² Polni hormoni definišu pol kroz drugačije aspekte, oni pomažu telu da se razvije i profunkcioniše polno.¹³ Na primer, kada se dete rodi, polni hormoni pomažu da se razviju genitalije, dok u pubertetu oni pomažu da se telo razvije iz faze deteta u telo muškarca ili žene. Tokom polnog razvoja osobe, od začeca preko rođenja i puberteta, pol se sa svim

---

⁸Zanimljiv je podatak da je još od starog veka za hemafrodite važio princip autonomije volje (kasnije prihvaćen u kanonskom pravu, i I.3. § 2.t.2.CMBe), da se samostalno opredele da li će u pravnim odnosima biti tretirani kao muškarci ili žene, s tim da izbor bude trajan (a nepridržavanje sopstvenog izbora bilo je kažnjavano, npr. proterivani su na najudaljenija ostrva, spaljivani na lomači) dok se transeksualnim osobama ni pri kraju 20.veka, naročito u katoličkim zemljama, nije dopuštalo da pol promene ni promenom imena, ni operativnim putem. Pravo na polni identitet aspekt je ličnog prava na identitet, pravo čoveka da bude tretiran onakvim kakav jeste, tj. u skladu sa polom kom oseća da pripada (u skladu sa svojim polnim identitetom). Vidi: Vladimir V. Vodinić, Građansko pravo, Uvod u građansko pravo i Opšti deo građanskog prava, 2.izmenjeno i dopunjeno izdanje, Pravni fakultet Union i Službeni glasnik, Beograd, 2014, str.380 i 381.

⁹Vidi o interseksualnosti veb sajt LGBT zajednice BiH na: <http://lgbt.ba/interseksualnost/> kao i Colapinto, John. *As Nature Made Him: The Boy Who Was Raised as A Girl*. New York, Harper, 2000., pp.22 i dalje.

¹⁰*Ibid.*

¹¹*Ibid.*

¹² Handbook for parents, Consortium on the Management of Disorders of Sex Development, 2006; Park, Rohnert., str.4. Dostupno na: <http://www.accordalliance.org/dsdguidelines/parents.pdf>, 11.02.2016.

¹³*Ibid.*

svojim karakteristikama postepeno razvija, pa u bilo kojoj fazi njegovog razvoja može doći do određenih polno atipičnih pojava kod deteta, muškarca ili žene. Te atipičnosti u odnosu na uobičajen polni razvoj osobe zvanična medicina naziva "poremećaj polnog razvoja – DSD" (*disorder of sex development - DSD*) ili interseksualna stanja.¹⁴ To je pojam koji pod sebe podvodi brojne varijacije poremećaja polnog razvoja. Međutim, o interseksualnosti se najčešće govori kao o abnormaliji pola novorođenčadi.¹⁵

2.1. Raznovrsnost interseks osoba

Termin interseks ušao je u upotrebu u 20. veku.¹⁶ Interseks osoba je osoba čiji se pol razvija van tipičnog razvoja pola kao izričito muškog ili ženskog. To su osobe koje se ne mogu svrstati prema medicinskim standardima u muški ili ženski pol i koje imaju atipičan razvoj unutar hromozoma, gonada, hormona i polnih organa.¹⁷ Iako su ova stanja statistički retka ona su biološki i medicinski razumljiva.¹⁸ Postoji najmanje 40 vrsta interseks varijacija, od genetskih, hromozomskih, anatomskih i hormonskih.¹⁹ Sve te varijacije interseksualnih stanja podvode se pod termin *interseks*. Veoma je važno da se interseks osobe ne svrstavaju u neku novu kolektivnu kategoriju kao npr. "treći pol", koji bi egzistirao paralelno sa muškim i ženskim. Takva kategorizacija bila bi pogrešna zbog velikog broja različitih varijeteta interseks osoba i činjenice da se neke interseks osobe identifikuju kao muškarci ili žene, neki kao i jedno i drugo a neki ni kao jedno ni kao drugo.²⁰ Zato je važno naglasiti da je pojam "interseks" kišobran termin koji pod sebe prima sve te različite varijetete interseks osoba i nije tip sam po sebi.

Za sada još uvek ne postoji opšte prihvaćena međunarodna klasifikacija niti idealna klasifikacija interseksualnih stanja, mada se iz praktičnih razloga, u medicini, u svakodnevnom radu koristi sledeća klasifikacija.²¹

1.46,XX DSD neodgovarajuća virilizacija 46,XX fetusa, (ženski pseudohermafroditizam-PH po staroj klasifikaciji, prisutno samo ovarijalno tkivo);

---

¹⁴Podjednako se koristi i izraz "Poremećaj u diferencijaciji pola,, - Disorders of Sex Differentiation-DSD.

¹⁵Sexual health, human rights and the law, World Health Organization, Geneva, 2015, p.26.

¹⁶Human rights and intersex people. Issue Paper published by the Council of Europe Commissioner for Human Rights, 2015., pp.15.

¹⁷ Pojmovnik LGBT kulture, Sarajevski otvoreni centar, 2012., <http://lgbt.ba/interseksualnost/>, 25.08.2015.

¹⁸Diamond, Milton i Sigmundson, Keith. *Management of intersexuality: Guidelines for dealing with individuals with ambiguous genitalia*, Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine, 1997., str.3 i dalje.

¹⁹Sexual health, human rights and the law, World Health Organization, Geneva, 2015, p.26.

²⁰Human rights and intersex people. Issue Paper published by the Council of Europe Commissioner for Human Rights, 2015., pp.15.

²¹Zoran Krstić, Interseksualna stanja ili poremećaji u diferencijaciji pola, *Medicinska istraživanja*, Vol.47/Sveska 3/2013. str.53. Časopis dostupan na: <http://www.mfub.bg.ac.rs/dotAsset/68142.pdf> 03.03.2016., 03.03.2016.

2.46,XY DSD neadekvatna virilizacija 46,XY fetusa, (muški PH, prisutno samo testikularno tkivo);

3.Gonadalna disgeneza: spektar gonadalnih i genitalnih abnormalnosti koje su udružene sa odsustvom jednog od polnih hromozoma, sa često prisutnim mozaicizmom 45X, 45,X/45XY;

4.Ovotestikularni DSD (pravi hermafroditizam po staroj klasifikaciji, prisutno i ovarijalno i testikularno tkivo kod iste individue).²²

Tako na primer, ukoliko dete ima Y hromozome i penis koji je adekvatan ili ga je moguće rekonstruisati, detetu će biti dodeljen muški rod.²³ Pri tome, dužina penisa novorođenčeta mora biti veća od 2,5 cm da bi mu se dodelio muški rod. Ukoliko dete ima Y hromozome i penis koji je neadekvatan ili ga je nemoguće rekonstruisati, dodeljuje mu se ženski rod, koji se zatim i hirurški definiše.²⁴ Ukoliko dete nema Y hromozome, dodeliće mu se ženski rod. Genitalije će pri tome biti hirurški izmenjene kako bi više ličile ženskim genitalijama. To može uključivati operaciju smanjenja klitorisa i konstruisanje vagine.²⁵

Na isti način kao što je bio slučaj sa homoseksualnošću ili kao što je slučaj još uvek sa trans identitetima i varijacije polnih karakteristika interseks osoba, smatraju se, prema medicinskoj klasifikaciji bolestima, poremećajem polnog razvoja.²⁶ Godine 2006., predložena je nova klasifikacija dijagnoza koja bi uklonila negativni patologizirajući predznak kod interseks osoba i bliže objasnila položaj interseks osoba kako roditeljima tako i zdravstvenim radnicima. Namera je bila da se uvedu najbolji standardi brige za osobe pogođene DSD-om, međutim, uprkos dobrim namerama, rezultat je bio da su data još veća ovlašćenja roditeljima i lekarima nad telima interseks dece.²⁷ Trenutno i Svetska zdravstvena organizacija i Međunarodna klasifikacija bolesti, klasifikuju interseks stanja kao poremećaj, rodnu disforiju, gde su pod tom dijagnozom smeštene interseks osobe kojima je rođenjem dodeljen pol koji nije u skladu sa njihovim rodom.²⁸

2.1.1. Statistika

---

²²*Ibid.*

²³Pojmovnik LGBT kulture, Sarajevski otvoreni centar, 2012., <http://lgbt.ba/interseksualnost/>, 25.08.2015.

²⁴*Ibid.*

²⁵*Ibid.*

²⁶Vidi: WPATH (2011), Standards of care for the health of transsexual, transgender, and gender-nonconforming people, Version 7, International Journal of Transgenderism, Vol. 13, pp. 165–232; OII Australia (29/09/2011), World Professional Association for Transgender Health (WPATH) pathologizes intersex people in its standards of care, Version 7., kao i: The Fundamental rights situations of intersex people, FRA, EU Agency for fundamental rights, 04/2015, <http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-2015-focus-04-intersex.pdf>, 11.03.2016.

²⁷Human rights and intersex people. Issue Paper published by the Council of Europe Commissioner for Human Rights, 2015., pp.22 i 23.

²⁸*Ibid.*, p.22.

Prema podacima Interseks zajednice Severne Amerike (ISNA)²⁹, danas se svaka 2000. beba rađa kao interseks. Istraživanja su potvrdila da se između 0,05 i 1,7 procenata svetske populacije rađa sa interseks karakteristikama – karakteristikama biološkog pola koje nisu u skladu sa tipičnim predstavama o muškarcima i ženama.³⁰ U Srbiji, interseks osobe su potpuno pravno nevidljive, ne postoji tačan podatak o njihovom broju niti se o njima govori. Nezvanično, prema podacima Instituta za majku i dete u Srbiji se godišnje rodi 6 do 8 interseks beba i njihovi problemi počinju već na samom rođenju.

2.2. Medicinske intervencije na interseks deci

Ključni problem sa kojim se interseks lica suočavaju je tzv. postupak normalizacije pola (*sex normalizing procedures*), koji se sprovodi odmah po rođenju ili tokom najranijeg detinjstva, sa ciljem da se polni organi definišu u skladu sa polnim karakteristikama jednog od dva priznata pola. Taj postupak sastoji se od niza operacija i hormonskih terapija koje, između ostalog, obuhvataju korektivnu genitalnu hirurgiju, kastraciju, sterilizaciju.³¹ Kao posledica takvog pristupa, interseks deca se podvrgavaju najčešće medicinski nepotrebnim intervencijama kojima se pristupa bez analize svakog pojedinačnog pacijenta i bez razmatranja alternativnih načina pristupa lečenju.³² Posledice takvog „lečenja“, na interseks deci su brojne, kako mentalne tako i fizičke. Mnogi lekari interseks stanja smatraju patološkim stanjem koje zahteva isključivi medicinski tretman jer u protivnom može dovesti do depresije i suicidalnih tendencija. Međutim, model brige fokusiran na medicinsku intervenciju problematičan je zato što nameće stigmatu i osećaj stida osobama čije se atipične genitalije percipiraju kao neprihvatljive.³³

Interseksualna zajednica Severne Amerike ovu praksu naziva operacijom *normalizacije pola* naziva genitalnim sakaćenjem, snažno se protiveći tim operacijama na deci koja nisu dovoljno zrela da razumeju značaj takvih medicinskih intervencija i daju svoj pristanak na njih.³⁴ Operacije izvršene na interseks deci predstavljaju kršenje prava na autonomiju i telesni integritet, a često su motivisane nemogućnošću roditelja/staratelja da se na adekvatan način nose sa atipičnošću

---

²⁹ Interseksualna zajednica Severne Amerike je najveća nevladina organizacija koja se bavi promovisanjem prava interseks osoba. Vidi o njima na: <http://www.isna.org/>, 10.02.2016.

³⁰ *Clinical Guidelines for the Management of Disorders of Sex Development in Childhood*, Rohnert Park, Intersex Society of North America. <http://www.isna.org/legal>, 25.08.2015.

³¹ *Ibid.*

³² *Ibid.*

³³ Jantine van Lisdonk, *Living with intersex /DSD*, The Netherlands Institute for Social Research, 2014, pp.20-25.

³⁴ *Ibid.*

vlastitog deteta.³⁵ U ovakvim situacijama roditelji, kao zakonski zastupnici, najčešće pristaju na ove ireverzibilne, invazivne mere, jer nemaju dovoljno informacija o samoj dijagnozi, o interseksualnosti uopšte, o alternativnim načinima pristupa ovom problemu. Prema standardima ljudskih prava interseks lica treba da imaju jednak pristup zdravstvenim uslugama kao i sva druga lica bez razlike. Zato se preporučuje, da u slučaju da se prema interseks osobama obavljaju medicinske intervencije bez prethodno datog pristanka informisanog pacijenta, ispita svaki takav slučaj, pruži oštećenoj interseks osobi pravni savet i omogući joj se adekvatna kompenzacija i zdravstveni tretman.³⁶

Pravo na život interseks deteta može biti povređeno i diskriminatornom selekcijom pola, prenatalnom dijagnostikom, drugim oblicima genetskih testiranja, selektivnim abortusima ili biranjem određenih polnih karakteristika.³⁷ Takvi medicinski postupci nisu u skladu sa standardima etike i ljudskih prava i predstavljaju diskriminaciju interseks osoba po osnovu polnih karakteristika.³⁸

Interseks fetusi su takođe predmet medicinskih intervencija. U nastojanju da se predupredi razvoj dvostrukih, duplih genitalija (ambiguous genitalia), majkama za koje se proceni da imaju genetske predispozicije da rode bebu sa "XX-CAH" interseks dijagnozom se često daje deksametazon, uprkos jasnim naznakama da je izloženost fetusa ovom leku u periodu pre rođenja, povezano sa povećanjem krutosti aorte i promenom metabolizma glukoze u ranoj zrelosti, drugim rečima u znatnoj meri povećava rizik od srčanih oboljenja i dijabetesa.³⁹ Druga opcija koja se takođe dešava kada su u pitanju interseks fetusi, je da se vrši prekid trudnoće zato što fetus ima atipične polne karakteristike. U nekim oblicima intersex fetusa stopa prekida trudnoće ide do 80% jer takve varijacije navodno predstavljaju glavne genetske defekte, oštećenja.⁴⁰

2.3. Promena perspektive

Lečenje dece sa atipičnim polnim karakteristikama je veoma teško i često je bilo predmet kontroverzi. Standardni, medicinski, protokol lečenja zahtevanu dijagnozu, označavanje pola

---

³⁵ Sexual health, human rights and the law, World Health Organization, Geneva, 2015, p.26.

³⁶ Švedska vlada je u aprilu 2016. godine donela odluku da se da se trans osobama žrtvama prisilne sterilizacije isplati novčana nadoknada. Iako finansijska kompenzacija nikada ne može povratiti fizički integritet osobe, švedska vlada preuzela je odgovornost zbog patnje koja je trans osobama naneta praksom prisilne sterilizacije. Više o tome na: <http://tgeu.org/trans-people-to-receive-compensation-for-forced-sterilisation-in-sweden/> , 28.04.2016.

³⁷ Human rights and intersex people. Issue Paper published by the Council of Europe Commissioner for Human Rights, 2015., pp.29-33.

³⁸ *Ibid.* p.19 -20.

³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ *Ibid.*

i odgovarajuću hiruršku intervenciju.⁴¹ Međutim, promena odnosa prema interseks licima primetna je poslednjih godina među lekarima. Danas postoje autori, koji tvrde da su hirurške intervencije vezane za diferencijaciju pola, mutilantne i oštećujuće po pacijenta, te da ih ne treba raditi, osim ako sam pacijent ne da saglasnost za izvođenje navedene hirurške intervencije.⁴² Ovi autori smatraju da je identitet roda multifaktorijalan, i da uključuje anatomske, genetske i endokrine faktore.⁴³

Tako na primer u izveštaju Nacionalne savetodavne Komisije za biomedicinsku etiku, NEK-CNE (Švajcarska)⁴⁴ iz 2011. godine, jasno je navedeno da:

- a) Nepovratne, ireverzibilne hirurške intervencije na polnim organima ostavljaju štetne psihološke i fizičke posledice na interseks licu, i ne smeju biti opravdanje zato što porodica, škola i socijalno okruženje, imaju teškoće da prihvate interseks decu kao takvu; Preporučuje se da se sve ireverzibilne hirurške intervencije na deci odlože do trenutka kada lice na kom se te intervencije trebaju preduzeti, ne bude u stanju da samo donese odluku o tome, ili do trenutka kada je hitno neophodna neka hirurška intervencija kojom će se sprečiti, potencijalno, veća šteta po telo ili zdravlje interseks deteta.
- b) NEK-CNE u svom izveštaju ističe da je dete dovoljno psihološki zrelo i sposobno da samo odlučuje o svom zdravlju u periodu između 10. i 14. godine života, ali bi čak i pre naznačenog perioda decu trebalo uključiti u proces donošenja odluka po ovom pitanju, naravno, sve u skladu sa njihovim psiho-socijalnim razvojem. NEK-CNE u svom izveštaju posebno ističe potrebu da se štiti i zaštiti integritet interseks deteta, i u tom smislu preporučuje da se obezbedi besplatno stručno psihološko savetovanje i podrška interseks deci ali i njihovim roditeljima.⁴⁵

3. Pravo i operacije "noramlizacije pola"

---

⁴¹Zoran Krstić, Interseksualna stanja ili poremećaji u diferencijaciji pola, *Medicinska istraživanja*, Vol.47/Sveska 3/2013. str.53. Časopis dostupan na: <http://www.mfub.bg.ac.rs/dotAsset/68142.pdf> 03.03.2016., 03.03.2016.

⁴²*Ibid.*

⁴³*Ibid.*

⁴⁴National Advisory Commission on Biomedical Ethics osnovana 2001. godine od strane saveznog saveta Švajcarske kao nezavisna stručna komisija sa ciljem da savetuje vlast o pitanjima biomedicine <http://www.nek-cne.ch/en/homepage/>

⁴⁵Vidi: Swiss National Advisory Commission on Biomedical Ethics (NEK-CNE) (2012), On the management of differences of sex development: ethical issues relating to intersexuality Opinion No. 20/2012; Intersexuelle Menschen e. V. / XY-Frauen (2008), Shadow Report to the 6th National Report of the Federal Republic of Germany on the United Nations Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW).

Imajući u vidu da se najveći deo kršenja osnovnih ljudskih prava interseks lica dešava u najranijem detinjstvu ili adolescenciji, posebna pažnja mora se posvetiti upravo poštovanju prava interseks dece. Listu prava koja su od posebnog značaja za interseks decu čine:⁴⁶

Član 3 Konvencije o pravima deteta - da su najbolji interesi deteta od prvenstvenog značaja u vezi sa pitanjem interseks dece;

Član 7 Konvencije - pravo da dete bude registrovano odmah po rođenju i pravo na ime od rođenja;

Član 8 Konvencije - pravo deteta na očuvanje svog identiteta, uključujući ime;

Član 12 Konvencije - pravo deteta da formira i izražava svoje mišljenje slobodno po svim pitanjima koja ga se tiču, i

Član 13 Konvencije - pravo deteta na slobodu izražavanja koja uključuje i slobodu da traži, prima, deli informacije.

U kontekstu prava interseks dece ova prava mogu se tumačiti tako da znače da sve medicinske intervencije koje nisu medicinski neophodne a tiču se intervencija, vezanih za pol, koje vode do trajnih modifikacija tela i mogućeg gubitka seksualne funkcije i plodnosti lica (*normalisation or gender-related treatment*), mogu se preduzeti jedino ukoliko je to u najboljem interesu deteta, koje je dalo saglasnost na takvu medicinsku intervenciju u skladu sa svojim pravom i sposobnošću da formira i izrazi svoj stav u pogledu svog tela i identiteta.⁴⁷

Isto tako, problemi sa krutim procedurama u vezi izmene oznake pola u matičnim knjigama interseks deteta, bez obzira na njegov rodni identitet, mogu predstavljati kršenje prava deteta na lični identitet. Osim toga, tajnost u vezi pola interseks deteta i tajnost postupanja lekara vezano za sve intervencije koje se preduzimaju nad interseks detetom u najranijem periodu, kao i prisila da se detetu dodeli pol koji nije u skladu sa njegovim rodnim identitetom, može se tumačiti kao ometanje prava deteta da izrazi svoju ličnost i prima i saopštava informacije.⁴⁸

Ključni cilj aktivnosti organizacija koje se bave zaštitom prava interseks lica je upravo zabrana tzv. "operacija normalizacije genitalija" i drugih kozmetičkih medicinskih tretmana na genitalijama koje pojedine organizacije za zaštitu prava interseks lica zovu "sakaćenje genitalija interseks lica" (*intersex genital mutilation - IGM*).⁴⁹ U svom izveštaju Savetu za ljudska prava UN za 2013. godinu, i Specijalni izveštaji UN za torturu i drugo surovo,

---

⁴⁶ Vidi tekst Konvencije o pravima deteta na:

http://www.unicef.org/serbia/Konvencija_o_pravima_deteta_sa_fakultativnim_protokolima%281%29.pdf, 02.03.2016.

⁴⁷ Human rights and intersex people. Issue Paper published by the Council of Europe Commissioner for Human Rights, 2015., pp.33 i dalje.

⁴⁸ *Ibid.*

⁴⁹ *Ibid.*

nehumano i ponižavajuće postupanje i kažnjavanje, izneo je oštru osudu upravo hiruških intervencija na interseks deci.⁵⁰ Istakao je da su interseks deca često predmet ireverzibilnih operacija promene pola, nasilne sterilizacije i drugih genitalnih operacija (*genital-normalising surgery*) koje se vrše bez obaveznog pristanka informisanog pacijenta ili bez pristanka zakonskih zastupnika maloletnog lica, a sve u pokušaju da se ispravi-promeni njihov pol, kako bi se uskladio sa ustaljenom binarnom rodnom podelom uloga muško/žensko.⁵¹ Ovakav pristup interseks licima ostavlja intersek decu u potpunosti neplodnom i izaziva teške duševne patnje.⁵² On je dodao i da diskriminacija po osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta često može da doprinese procesu dehumanizacija žrtve, što je često neophodan uslov za mučenje i zlostavljanje.⁵³

Komiteta UN za zaštitu prava deteta, u februaru 2015. godine izrazio je zabrinutost u vezi sa *„nepotrebnim medicinskim i hiruškim intervencijama na interseks deci, koje se sprovode bez njihovih pristanka, i koje često proizvode nepovratne posledice na njihov dalji telesni i psihološki razvoj.“*⁵⁴ Komitet je pozvao sve države članice da osiguraju da interseks deca ne budu podvrgavana medicinskom ili hiruškom tretmanu bez svog ili pristanka svojih zakonskih zastupnika, da im se obezbedi pravo na poštovanje telesnog integriteta, autonomije ličnosti i pravo na samoodređenje, kao i da se njihovim porodicama obezbedi adekvatna podrška i pomoć.⁵⁵

Rezolucija Parlamentarne Skupštine Saveta Evrope o pravu deteta na telesni integritet u članu 7.5.3 nabroja posebne kategorije kršenja prava na telesni integritet deteta sa posebnim osvrtom na interseks decu.⁵⁶ U navedenom članu Rezolucije navodi se: *da je potrebno preduzeti dalja naučna istraživanja kako bi se povećalo znanje o specifičnom položaju*

---

⁵⁰ *Ibid.*, p.29.

⁵¹ *Ibid.*

⁵² U mnogim slučajevima ove intervencije su iste kao one kod genitalnog sakaćenja devojčica, smanjenja klitorisa i ostalih oblika skraćivanja klitorisa – kao i drugih intervencija na dečacima takođe. U siromašnijim zajednicama gde operacije nisu opcija, diskriminacija se javlja u drugim brutalno nasilnim oblicima. U ruralnom Malindiju, Kenija, sedamnaestogodišnji Muhad Išmail rođen je sa muškim i ženskim genitalijama. Odgojen je kao devojčica, ali se uvek osećao i identifikovao kao dečak, što njegova porodica nije mogla da prihvati. Decembra prošle godine, grupa muškaraca, za koje se pretpostavlja da su unajmljeni od strane njegovog ujaka, odsekla mu je penis. Muhad je preminuo od posledica povreda. Vidi: http://www.theguardian.com/global-development-professionals-network/2016/feb/10/intersex-human-rights-lgbti-chile-argentina-uganda-costa-rica?CMP=share_btn_link

⁵³ Human rights and intersex people. Issue Paper published by the Council of Europe Commissioner for Human Rights, 2015., pp.30 i dalje.

⁵⁴ *Ibid.*

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ Resolution 1952 (2013), Children's right to physical integrity, Assembly debate on 1 October 2013 (31st Sitting) (see Doc. 13297, report of the Committee on Social Affairs, Health and Sustainable Development, rapporteur: Ms Rupprecht). Text adopted by the Assembly on 1 October 2013 (31st Sitting), <http://www.assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewPDF.asp?FileID=20174&lang=en>, 25.08.2015.

*interseks osoba, obezbediti da niko ne bude podvrgnut nepotrebnim medicinskim tretmanima i hiruškim intervencijama, koje su više kozmetičke nego intervencije koje su od vitalnog značaja za zdravlje deteta tokom njegovog odrastanja, da se garantuje telesni integritet, autonomija i pravo na samoopredeljenje interseks detetu.*⁵⁷

Jedna od retkih država koja ovo pitanje eksplicitno uređuje je Malta. Zakonom o rodnoj ravnopravnosti, rodnom izražavanju i polnim karakteristikama, Malta zabranjuje tretmane hiruškog određivanja pola i intervencije na polnim karakteristikama interseks deteta, koje mogu biti odložene do trenutka kada dete može samostalno da učestvuje u donošenju odluke o tim intervencijama, osim, u izuzetim okolnostima, kada se tim intervencijama sprečava nastajanje neke veće štete po zdravlje interseks lica.⁵⁸ Da bi se ove intervencije preduzele neophodna je saglasnost interdisciplinarnog tima, imenovanog od strane ministra za ravnopravnost polova, koji učestvuje u donošenju odluke o intervencijama na interseks detetu i roditelja, odnosno organa starateljstva.⁵⁹

3.1. Medicinski protokoli o postupanju sa interseks decom

Postoji veoma malo informacija o postojanju medicinskih protokola za postupanje sa interseks decom. U Švedskoj je Nacionalni odbor za zdravstvo i socijalnu politiku (*Socialstyrelsen*) kreirao specijalizovane protokole za tretman interseks dece. Protokol predviđa da se u periodu od 2 . do 12. godine ne bi trebale obavljati tzv.genitalne operacije, međutim u većini slučajeva se genitalne operacije obavljaju pre nego interseks dete napuni šest meseci.⁶⁰

U Austriji, Nemačkoj i Švajcarskoj kao osnove za postupanje sa interseks decom uzimaju se Preporuke američkog udruženja pedijatarata i endokrinologa (*Lawson Wilkins Pediatric Endocrine Society (USA)*) i Preporuke evropskog udruženja za pedijatriju i endokrinologiju (*European Society for Paediatric Endocrinology*).⁶¹Ova dva udruženja objavila su Izveštaj o upravljanju interseks poremećajem tzv.Čikago koncenzus (the Chicago Consensus⁶²) ali on nije naišao na odobravanje predstavnika interseks organizacija, zbog, i dalje isključivog, medicinskog pristupa, po pitanju interseks stanja.⁶²U Velikoj Britaniji

---

⁵⁷Human rights and intersex people. Issue Paper published by the Council of Europe Commissioner for Human Rights, 2015., str.30 i dalje.

⁵⁸Vidi ceo tekst Zakona na: http://tgeu.org/wp-content/uploads/2015/04/Malta_GIGESC_trans_law_2015.pdf, 02.03.2016.

⁵⁹*Ibid.*

⁶⁰The Fundamental rights situations of intersex people, FRA, EU Agency for fundamental rights, 04/2015, <http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-2015-focus-04-intersex.pdf>, 11.03.2016.

⁶¹*Ibid.*

⁶²Vidi ceo tekst Izveštaja na: <https://dsdtrn.genetics.ucla.edu/consensus>, 04.04.2016.

postoje posebni protokoli postupanja za pojedine oblike polnih atipičnosti.⁶³ Pored toga, na sajtu Nacionalne zdravstvene organizacije Velike Britanije objavljene su sve potrebne informacije o medicinskim ali i pravnim pitanjima vezanim za interseks lica.⁶⁴ U Španiji postoje protokoli koji su formirani od strane španskog udruženja pedijataru u saradnji sa evropskom asocijacijom urologa.⁶⁵

Što se operaciji prilagođavanja polnih karakteristika tiče 21 zemlja članica EU ih vrši (Austrija, Belgija, Bugarska, Češka, Nemačka, Estonija, Finska, Francuska, Mađarska, Italija, Latvija, Litvanija, Malta, Velika Britanija, Irska, Holandija, Poljska, Slovačka, Švedska, Španija). Nije poznato, odnosno, nema precizne evidencije koliko se često obavljaju ove operacije.⁶⁶ Ono što se zna je da se traži saglasnost roditelja ili zakonskog zastupnika, osim u hitnim slučajevima, kada je potrebno sačuvati život i zdravlje deteta.⁶⁷ U osam zemalja Austrija, Belgija, Bugarska, Češka, Estonija, Mađarska, Poljska i Švedska, zahteva se da zakonski zastupnik donese odluku o operaciji/ama, nezavisno od sposobnosti deteta da odlučuje.⁶⁸ U Španiji se prednost daje saglasnosti zakonskog zastupnika u odnosu na saglasnost deteta samo ako je u pitanju ozbiljan rizik po zdravlje deteta.⁶⁹

3.2. Pristanak deteta na medicinsku intervenciju „normalizacije pola,,

Kada je u pitanju pristanak pacijenta, deteta, na medicinsku intervenciju, u zemljama članicama EU je to pitanje različito zakonski uređeno. Godine starosti deteta koje se uzimaju kao godine kada je dete sposobno da samo donese odluku o svom zdravlju su različite (12 u Belgiji, 14 u Austriji, Nemačkoj, Bugarskoj, 15 u Sloveniji, 16 Velika Britanija ili države u kojima se u svakom pojedinačnom sučaju procenjuje može li dete da donese odluku o svom zdravlju Francuska, Italija, Finska).⁷⁰ Kada su u pitanju specifičnosti koje sa sobom nosi interseks identitet, limit koji je u pojedinim zemljama postavljen za decu, da sama mogu da odlučuju o medicinskim intervencijama na svom telu tek sa 15 godina, može biti previsok imajući u vidu moguće komplikacije koje prate interseks identiteti posebno u pubertetu. Kada dete nije u stanju da samostalno donese odluku, u šest zemalja članica EU (Nemačka,

---

⁶³ *Ibid.*

⁶⁴ Vidi o tome na: <http://www.nhs.uk/conditions/disorders-sex-development/Pages/Introduction.aspx>

⁶⁵ The Fundamental rights situations of intersex people, FRA, EU Agency for fundamental rights, 04/2015, <http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-2015-focus-04-intersex.pdf>, 11.03.2016

⁶⁶ *Ibid.*

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ *Ibid.*

Mađarska, Malta, Holandija, Švedska, Austrija) aktuelna praksa pokazuje da se odluka o medicinskim intervencijama, ukoliko nisu hitno neophodne, odlaže do trenutka kada je dete u stanju da odluku donese.⁷¹ U Italiji i Poljskoj odluku donosi tzv. sud starateljstva (*guardianship court*), u Litvaniji i Latviji odluku donosi lekar.⁷² U Nemačkoj, u sličnim situacijama, koje nisu direktno vezane za interseks decu, prednost ima odluka deteta, ukoliko takva odluka ne ugrožava zdravlje i život deteta.⁷³

3.3. Upis pola deteta u matične knjige

Širom sveta, odmah nakon rođenja deteta, zahteva se od roditelja da izvrše upis deteta u matične knjige rođenih, upisujući pritom u registar rođenih i pol deteta koji može biti muški ili ženski. Ovaj zahtev proizilazi iz stava da je pol jedno od glavnih identitetskih svojstava svakog fizičkog lica, te da svaka novorođena osoba mora biti upisana pod jednom od dve ponuđene kategorije pola. Ovakav, zakonom postavljen zahtev, za roditelje predstavlja pritisak, da svoje dete nedvosmisleno odrede ne samo u pravnom smislu već i u fizičkom. U većini zemalja, jednom upisan pol deteta kasnije se teško može pravno promeniti a iako je to u pojedinim zemljama pravno moguće, takva promena za sobom vuče značajne probleme za konkretnu osobu.

Pojedine zemlje dozvoljavaju odlaganje upisa pola deteta u matičnu knjigu rođenih, u slučaju da pol deteta ne može tačno da se odredi odmah po rođenju, ipak ova mera je samo privremena. U Belgiji na primer, postoji obaveza upisa pola novorođenog deteta u prvoj nedelji rođenja, dok se u slučaju interseks dece taj period produžava na period od tri meseca.⁷⁴ U Francuskoj se u slučaju rađanja interseks deteta ostavlja period od tri godine za upis pola u matične knjige rođenih, mada slučajevi iz prakse pokazuju da su roditelji ti koji insistiraju da se u što kraćem roku odredi konačni pol deteta kod novorođene interseks dece.⁷⁵ U zemaljama članicama EU praksa je različita: one koje ostavljaju mogućnost roditeljima kao zakonskim zastupnicima da nakon rođenja deteta u rodni list ne upisuju oznaku pola deteta do navršene treće godine deteta (Francuska); da se oznaka pola deteta ne upisuje uopšte, odnosno zakon ne daje nikakvu vremensku odrednicu za upis oznake pola u slučajevima kada se pol novorođenčeta ne može jasno utvrditi (Finska i Portugal)⁷⁶; da se u izvodu iz matične knjige

---

⁷¹*Ibid.*

⁷²*Ibid.*

⁷³ Vidi: Germany, Federal Court of Justice (Bundesgerichtshof) (2006), VI ZR 74/05, 10 October 2006.

⁷⁴ The Fundamental rights situations of intersex people, FRA, EU Agency for fundamental rights, 04/2015, <http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-2015-focus-04-intersex.pdf>, 11.03.2016

⁷⁵*Ibid.*

⁷⁶*Ibid.*

rođenih pored oznake pola za muškarca ili ženu opredele za treću opciju kao novi status za pol deteta - ``neodređen`` - "blank" sex category , ``beides`` (Nemačka). Luksemburg i Malta takođe ostavljaju mogućnost da se u izvod iz matične knjige rođenih, ne upiše oznaka za pol deteta odmah nakon rođenja, već se ta odluka može doneti i kasnije, u bilo kom trenutku u životu tog deteta u veoma jednostavnoj administrativnoj proceduri. Od 2014. Danska u svom Zakonu o rodnom identitetu omogućava licu starijem od 18 godina da izvrši promenu pola u ličnim dokumentima samo na osnovu njene / njegove izjave o polu, bez potrebe za bilo kakvom zvaničnim dokumentom neke ustanove javne vlasti ili nekog trećeg.⁷⁷ Spomenućemo i to da zemlje kao što su Australija, Malezija, Nepal, Novi Zelandi Južna Afrika već godinama unazad imaju oznaku ``X`` kao treću oznaku za pol u pasošima svojih državljana, dok u Indiji u pasošima pored oznaka za muški i ženski pol postoji i polje za oznaku ``drugi`` - „others„.⁷⁸ U Velikoj Britaniji u matičnim knjigama postoji opcija nepoznat pol, ‘unknown sex’; U Latviji oznaka za pol nije ni predviđena u izvodu iz matične knjige, ali je u medicinskoj dokumentaciji koja se izdaje prepoznaje kategorija neprecizan pol, ‘unclear sex’. U Holandiji u izvodu iz matične knjige postoji opcija ``pol nije odrediv``. Ukoliko se nakon rođenja, na osnovu medicinske dokumentacije utvrdi da pol lica nije odrediv, u rodni list se upisuje *pol nije odrediv*. Kada se takvo stanje promeni, odlukom interseks lica, dozvoljava se na osnovu člana 1.24 Građanskog zakonika da se oznaka pola u rodnom listu promeni i uskladi sa novim statusom lica, pri tom vremenska odrednica nije navedena, što znači da lice to može učiniti u bilo kom periodu kasnijeg života.⁷⁹

4. *Ljudska prava interseks osoba*

Uprkos činjenica da nema posebnih pravnih odredbi koje se odnose isključivo na interseks lica, prava sadržana u međunarodnim ugovorima o ljudskim pravima, važe za sve, bez razlike i bez obzira na lično svojstvo, pa su na taj način i interseks lica pokrivena svim odredbama koje se odnose na ne-diskriminatorno postupanje. Ovakvo tumačenje je potvrđeno i od strane Komiteta za ekonomska, socijalna i kulturna prava UN (*Committee on Economic, Social and Cultural Rights* - CESCR) u vezi sa Međunarodnim paktom o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (*International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights* - ICESCR).⁸⁰ Komitet je naveo da se u članu 2(2) pod ``drugi status`` podvodi i rodni identitet,

---

⁷⁷Human rights and intersex people. Issue Paper published by the Council of Europe Commissioner for Human Rights, 2015., str.38 i dalje.

⁷⁸*Ibid.*

⁷⁹*Ibid.*

⁸⁰*Ibid.*

kao jedan od zabranjenih osnova diskriminacije, dodajući da se osobe koje su transrodne, transseksualne i interseks, često suočavaju sa ozbiljnim kršenjem ljudskih prava i nasiljem, kao što je zlostavljanje u školama i na radnom mestu.⁸¹

Evropski sud pravde je 1996. godine u slučaju *P v. S and Cornwall County Council*,⁸² izneo veoma značajan stav po pitanju shvatanja binarne podele polova na muški i ženski u okviru prava:⁸³ *obim primene principa jednakog tretmana žena i muškaraca, ne može biti ograničen na zabranu diskriminacije koja se zasniva na činjenici da je osoba muškog ili ženskog pola.*⁸⁴ *S obzirom na svrhu i prirodu prava koje se treba zaštititi, primenjuje se i na diskriminaciju koja proizilazi iz promene pola osobe.*⁸⁵ Taj je princip kasnije uspostavljen i uključen u evropsko zakonodavstvo o ravnopravnosti polova.

Konvencija Saveta Evrope o ljudskim pravima i biomedicini,⁸⁶ propisuje zabranu diskriminacije nekog lica po osnovu njegovog genetskog nasleđa kao i korišćenje postupaka medicinski pomognute oplodnje u svrhu izbora pola budućeg deteta, osim u cilju izbegavanja ozbiljne nasledne bolesti vezane za pol.⁸⁷ Dok primenjivost Konvencije još uvek nije testirana na primeru interseks osoba, Savet Evrope je već izrazio ozbiljnu zabrinutost zbog sve učestalije primene visokotehnoških medicinskih metoda u cilju odabira pola deteta. Tako je Savet Evrope 2011. godine u Rezoluciji o prenatalnoj polnoj selekciji, PACE⁸⁸ naglasio da *pritisak porodice i društva koji trpe trudne žene u vezi sa prekidom trudnoće zbog pola embriona*

---

⁸¹ *Ibid.* p.29 i dalje.

⁸² Više o samom slučaju na: <http://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/Microsoft%20Word%20-%20P%20v%20S.pdf>, 11.03.2016.

⁸³ U pitanju je tumačenje Direktive 76/2007. Directive 76/2007 on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions, Article 5(1).

⁸⁴ Vidi ceo tekst presude na : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61994CJ0013> , 03.04.2016.

⁸⁵ Deo obrazloženja presude koji komentariše na koji se način treba tumačiti Direktiva 76/2007 o primeni principa jednakog tretmana za muškarce i žene u pogledu pristupa zapošljavanju, stručnoj obuci, unapređivanju i uslovima rada. Navodim deo u izvornom obliku:

Accordingly, the scope of the directive cannot be confined simply to discrimination based on the fact that a person is of one or other sex. In view of its purpose and the nature of the rights which it seeks to safeguard, the scope of the directive is also such as to apply to discrimination arising, as in this case, from the gender reassignment of the person concerned.

Such discrimination is based, essentially if not exclusively, on the sex of the person concerned. Where a person is dismissed on the ground that he or she intends to undergo, or has undergone, gender reassignment, he or she is treated unfavourably by comparison with persons of the sex to which he or she was deemed to belong before undergoing gender reassignment.

⁸⁶ Vidi: http://demo.paragraf.rs/combined/Old/t/t2010_12/t12_0357.htm

⁸⁷ Human rights and intersex people. Issue Paper published by the Council of Europe Commissioner for Human Rights, 2015., str.29 i dalje.

⁸⁸ PACE (2011), Resolution 1829 (2011) Prenatal sex selection; Commissioner for Human Rights (15 January 2014), Sex-selective abortions are discriminatory and should be banned; Council of Europe Committee of Ministers (2002), Recommendation Rec(2002)5 of the Committee of Ministers to member states on the protection of women against violence. Više o tome vidi na: <http://www.eclj.org/Releases/Read.aspx?GUID=784b9b3a-a9bb-4948-97fb-5ed5422b5326&s=eur> , 11.04.2016.

treba smatrati oblikom psihološkog nasilja i da u praksi prisilni abortusi koji se obavljaju zbog pola deteta treba da budu označeni kao krivično delo.⁸⁹ Sličan tome je i stav Poverenika za ljudska prava koji osudio prisilne abortuse zbog pola deteta i pozvao da se sve države članice SE oštro suprotstave takvoj praksi i zakonom ih zabrane.⁹⁰ Komitet ministara je 2002. godine u svojim preporukama jasno pozvao zemlje članice da zabrane prisilnu sterilizaciju i abortus, kontracepciju nametnutu prinudom ili primenom sile i prenatalni izbor pola, i preduzmu sve potrebne mere u tom cilju.⁹¹ Usvojen je i Izveštaj UN o sterilizaciji koja se odnosi na povredu telesnog integriteta interseks osobe. Ovaj Izveštaj UN predstavlja prekretnicu u kombinovanom medicinsko pravnom pristupu problemu interseks osoba.⁹² Međutim, pozitivni pomaci ostaju izolovani pa zato i danas postoji hitna potreba da se učini napredak u cilju poboljšanja uživanja ljudskih prava interseks osoba. Jedan od tih važnih koraka su preporuke Komesara za ljudska prava Saveta Evrope koje navodimo u celosti:

1. Države članice treba da okončaju praksu medicinski nepotrebnih operacija, tzv. tretmana "normalizacije pola/genitalija" interseks osoba, koje uključuju ireverzibilne operacije genitalija i sterilizaciju, u slučajevima kada se takve operacije primenjuju ili mogu primenjivati bez pristanka informisanog pacijenta, tj. osobe koje se te operacije i tiču.
2. Operacija promene pola interseks osobe, treba biti omogućena u godinama kada to lice može slobodno da izrazi svoju volju i dâ pristanak na medicinsku intervenciju. Pravo interseks osobe da ne bude podvrgnuta medicinskim tretmanima mora se poštovati.
3. Interseks osobama i njihovim porodicama potrebno je ponuditi podršku u smislu interdisciplinarnog savetovanja i organizovanja vršnjačke podrške. Potrebno je obezbediti interseks licu i kompletan pristup medicinskoj dokumentaciji.
4. Nacionalne i međunarodne medicinske klasifikacije koje patologizuju varijacije polnih karakteristika, potrebno je preispitati u cilju otklanjanja prepreka za efektivno uživanje ljudskih prava interseks osoba uključujući i pravo na najviši mogući standard prava na zaštitu zdravlja.
5. Države članice treba da olakšaju procedure priznavanja interseks osoba pred zakonom, obezbeđujući ubrzanje procedura za upis u matične knjige rođenih, dobijanje ličnih

---

⁸⁹Human rights and intersex people. Issue Paper published by the Council of Europe Commissioner for Human Rights, 2015., str.30 i dalje.

⁹⁰ O tome na: <http://www.coe.int/hu/web/commissioner/-/sex-selective-abortion-are-discriminatory-and-should-be-banned-1> , 11.04.2016.

⁹¹Human rights and intersex people. Issue Paper published by the Council of Europe Commissioner for Human Rights, 2015., str.34 i dalje.

⁹²*Ibid.*, p.9 i 10.

dokumenata, pasoša, zdravstvene knjižice i sl. , poštujući pravo interseks osobe na samoopredeljenje. Fleksibilnost procedura treba posmatrati u smislu upisa i promene pola/roda u zvaničnim dokumentima, kao i u ostavljanju mogućnosti da se ne izabere muška ili ženska oznaka roda u zvaničnim dokumentima.

6. Nacionalno zakonodavstvo veznao za jednakost postupanja i zločin iz mržnje potrebno je revidirati kako bi se obezbedila adekvatna zaštita interseks osoba. Polne karakteristike (sex characteristics) treba uključiti kao poseban osnov u antidiskriminaciono zakonodavstvo ili barem, osnov pol/rod treba tumačiti na način da obuhvata i polne karakteristike kao zabranjen osnov za diskriminaciju. Državni organi koji se bave zaštitom i promovisanjem ljudskih prava kao što su zaštitnik građana, povernik za zaštitu ravnopravnosti, dečiji ombudsman, kancelarije za ljudska prava i sl. treba aktivno da učestvuju u promovisanju zaštite ljudskih prava interseks osoba, da pružaju usluge podrške i zaštitu interseks žrtvama. Postoji izražena potreba da se olakša pristup pravdi interseks osobama.
7. Države članice treba da organizuju i sprovedu opsežna istraživanja na temu položaja interseks osoba i njihovog položaja u društvu. Postoji preka potreba da se podigne svest javnosti i da se ona upozna sa problemima i potrebama interseks osoba. Potrebno je omogućiti predstavnicima interseks udruženja da se aktivno uključe i istraživanja i pripremu strategija za poboljšanje položaja interseks osoba. Povrede ljudskih prava zbog kojih su interseks osobe patile u prošlosti potrebno je detaljno ispitati i procesuirati.

4.1. Interseks lica u zakonodavstvima pojedinih država

Prva zemlja u čijem se antidiskriminacionom zakonodavstvu izričito navodi termin interseks je Južna Afrika. Izmenama i dopunama Zakona o pitanjima pravosuđa (*Judicial Matters Amendment Act 2005*) u delu koji se odnosi na jednakost postupanja i prevenciju diskriminacije, navodi se da interseks predstavlja atipičnu urođenu polnu diferencijaciju, bilo kog stepena; i da pol uključuje interseks identitete. Ovaj zakon je istinski revolucionaran zato što je formulisan na način da pokrije sve oblike interseks varijacija u okviru svojih definicija, bez izuzetka.⁹³ U Australiji je od 2013. godine, zabranjena polna diskriminacija na osnovu

---

⁹³The Fundamental rights situations of intersex people, FRA, EU Agency for fundamental rights, 04/2015, <http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-2015-focus-04-intersex.pdf>, 11.03.2016.

[I]ntersex means a congenital sexual differentiation which is atypical, to whatever degree; and that sex includes intersex.

seksualne orijentacije, rodnog identiteta i interseks statusa.⁹⁴ Nemačka je sledila taj primer, pa je nakon usvajanja Zakona o jednakom tretmanu (*General Equal Treatment Act*) koji je prvenstveno namenjen usaglašavanju odredbi o ravnopravnosti iz zakonodavstva EU sa nacionalnom zakonodavstvom, zaštitu trans i interseks osoba tumačila na načina da se pod terminom "pol" podvode i trans i interseks lica, a sve u skladu sa tumačenjem prakse Evropskog suda pravde.⁹⁵ Nedavne izmene finskog Zakona o rodnoj jednakosti (*Gender Equality Act*) koji je stupio na snagu januara 2015. godine izričito navode da se odredbe vezane za rodni identitet i rodno izražavanje primenjuju i na slučajeve diskriminacije osoba čije fizičke polne karakteristike nisu nedvosmisleno muške ili ženske.⁹⁶ Na Malti je 2015. godine usvojen Zakon o rodnom identitetu, rodnom izražavanju i polnim karakteristikama, koji polne karakteristike definiše kao "hromozomske, gonadne i anatomske karakteristike osobe, među kojima su primarne polne karakteristike reproduktivni organi i genitalije i/ili hromozomske strukture/hormoni; i sekundarne karakteristike osobe, mišićna masa, maljavost, grudi." Zakon nedvosmisleno propisuje da su medicinske intervencije vođene socijalnim faktorima, bez pristanka maloletnog lica zabranjene.⁹⁷

4.2. Sudska praksa

Sudska praksa kada su u pitanju problemi sa kojima se suočavaju interseks osobe nije obimna. Zato je važno napomenuti dve odluke Ustavnog suda Kolumbije koji je u dva različita slučaja zauzeo stav kojim se ograničava pravo lekara i pravo roditelja, kao zakonskih zastupnika, da donose odluku o medicinskim intervencijama kod dece koja su rođena sa atipičnim genitalijama bez saglasnosti tog deteta.⁹⁸ Međunarodna komisija pravnika sumirala je delove obrazloženja odluka Ustavnog suda Kolumbije u sledeće:

Potreba da se zaštiti pravo na slobodan razvoj ličnosti je veća u slučaju osmogodišnjeg deteta koje je već svesno svojih genitalija i koje je u stanju da jasno definiše svoj rodni

⁹⁴ Vidi Sex Discrimination Amendment (Sexual Orientation, Gender Identity and Intersex Status) Act 2013, dostupan na: <https://www.legislation.gov.au/Details/C2013A00098>, 11.03.2016.

⁹⁵ Vidi: Guide to the General Equal Treatment Act, Federal Anti-Discrimination Agency, str.15. na: http://www.antidiskriminierungsstelle.de/SharedDocs/Downloads/EN/publikationen/agg_wegweiser_engl_guide_to_the_general_equal_treatment_act.pdf?__blob=publicationFile, 10.03.2016.

⁹⁶ Više o tome na: <http://tgeu.org/more-equality-for-trans-persons-in-finland/>, 11.03.2016.

⁹⁷ Vidi ceo tekst Zakona na: http://tgeu.org/wp-content/uploads/2015/04/Malta_GIGESC_trans_law_2015.pdf, 02.03.2016. Februara 2016. godine, najavljena je pionirska direktiva o interseks pravima od strane čileanske vlade. Ministarstvo zdravlja izdalo je preporuke da se prestane sa operacijama „normalizacije“ na interseks deci. Čile je jedna od dve zemlje na celom svetu, koja je kreirala formalne preporuke koje imaju za cilj da spreče ove medicinske intervencije. Vidi o tome na: <http://www.transserbia.org/interseks/1028-interseks-prava-da-li-svet-najzad-uvida-njihovu-vaznost>, 03.03.2016.

⁹⁸ Human rights and intersex people. Issue Paper published by the Council of Europe Commissioner for Human Rights, 2015., str.49 i dalje.

identitet, kako dete raste njena/njegova autonomija se povećava i zaslužuje veću zaštitu. Pored toga, sud je u svojim odlukama prepoznao interseks osobe kao manjinu, koja ima pravo na zaštitu od strane države, u slučajevima diskriminacije motivisane netolerancijom.

U odluci je navedeno i da je odgovornost na organima javne vlasti, medicinske zajednice i običnih građana da otvore prostor za sve one osobe za čije su zahteve do sada bili nemi.

Ustavni sud Kolumbije je 2008. godine ponovo postupao u jednom slučaju koji se ticao interseks deteta.⁹⁹ Naime, otac interseks deteta želeo je da njegovo petogodišnje dete bude operisano, međutim, imajući u vidu standard koji je 1999. godine postavio Ustavni sud, njegova odluka nije podržana o strane lekara u bolnici niti od Centra za socijalni rad. Držeći se svoje prethodne odluke Ustavni sud se ovog puta u svom obrazloženju fokusirao na sukob koji nastaje između ustavom garantovanog prava na autonomiju ličnosti i prava zakonskog zastupnika, roditelja deteta, da donose odluku, za, i u ime deteta, i utvrdio da: *u slučajevima interseks dece i medicinskih intervencija koje se trebaju vršiti na njima, primarni značaj ima pristanak, tj. odluka deteta, a pravo zakonskog zastupnika da donosi odluke u ime deteta, u zaštitnom svojstvu, je od sekundarnog značaja.*

Zanimljiva je i presuda suda u Kelnu/Nemačka, iz 2007. godine kojom je tuženi hirurk koji je 1977. godine izvršio operaciju nad interseks detetom i uklonio mu matericu i jajnike, osuđen, jer je operaciju izveo bez saglasnosti pacijentkinje, odnosno bez pristanka deteta na kom je operacija izvršena.¹⁰⁰ Okružni sud u Kelnu je utvrdio da je doktor koji je izvršio operaciju kriv jer je operaciju izvršio bez saglasnosti pacijenta, interseks deteta, i time povredio pravo na samoopredeljenje i pravo na zaštitu zdravlja deteta i naložio tuženom hirurku da plati 100.000 eur odštete. Ovaj slučaj je uspostavio dva ključna principa kada su u pitanju interseks deca:

1. postoji kontinuitet štetnih dejstava operacije koja je izvršena u prošlosti (uzročno posledična veza), i
2. dosuđena je naknada štete koja je više od simbolilčne sume ili od gesta pukog izvinjenja.¹⁰¹

5. Zaključci

Interseks varijeteti mogu biti prisutni u obliku hormonskog, hromozomskog ili anatomskog odstupanja od uobičajenih polnih karakteristika osobe i mogu biti izražena u različitom

---

⁹⁹*Ibid.*

¹⁰⁰*Ibid.*

¹⁰¹*Ibid.*

stepenu. Mnogi oblici polno atipičnih karakteristika mogu biti otkriveni odmah po rođenju ili čak i pre samog rođenja interseks deteta. Ponekad ova odstupanja postanu vidljiva tek u kasnijim fazama razvoja deteta, često tokom puberteta. Dok je većina interseks dece potpuno zdrava, veoma mali broj njih može imati i određene probleme koji, ukoliko se ne leče odmah, mogu imati ozbiljne posledice po zdravlje i život samog interseks deteta.¹⁰²Zato države koje nisu uredile pravni položaj interseks lica treba da slede pozitivne primere pojedinih zemalja članica EU izabrane obavljanjemedicinskihintervencija *normalizacije polnih karakteristika* bez pristanka interseks osobe i njenog zakonskog zastupnika.Tako obavljene operacije na interseks deci predstavljaju kršenje prava na autonomiju i telesni integritet i zato je neophodno da se državni organi koji se bave zaštitom i promovisanjem ljudskih prava aktivno uključe u promovisanje zaštite ljudskih prava interseks osoba, da pružaju usluge podrške i zaštitu interseks žrtvama. Propise o rodnim oznakama u matičnim knjigama i ličnim dokumentima treba urediti na način da štite interseks lica a pravne i medicinske radnike trebakontinuirano edukovati o pravima i problemima interseks osoba, posebno dece.

SUMMARY

Most European societies recognise people as either male or female. However, this does not account for all variations in sex characteristics. As a result, intersex infants and children, such as those with ambiguous outer genitalia, may be surgically and/or hormonally altered to fit perceived more socially acceptable sex characteristics. However, this is considered controversial, with no firm evidence of good outcomes. That is why intersex people experience fundamental rights violations ranging from discrimination to medical interventions without their consent. A number of jurisdictions so far provide explicit protection from discrimination for intersex people. In the European Union intersex issues have progressively emerged as relevant to fundamental rights protection. But that's still not enough. There is a need to address current stereotypes which lead to the marginalisation of intersex people, and to address the issue of early interventions and surgeries. It is necessary that clear ethical standards be provided for professionals, including medical doctors and psychosocial care providers. Legislation needs to be introduced to establish the applicability of domestic human rights protections to intersex people, as well as to facilitate access to courts and other means of access to justice.

---

¹⁰²The Fundamental rights situations of intersex people, FRA, EU Agency for fundamental rights, 04/2015, <http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-2015-focus-04-intersex.pdf> , 11.03.2016.